

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

К. Д. Глуховцева (Луганськ)

УДК 811.161.2'282'42

**УЗУАЛЬНІ ТА ОКАЗІОНАЛЬНІ ДІАЛЕКТНІ ЯВИЩА
В СИСТЕМІ ГОВІРКИ**

Діалектний текст як розмовний діалектний побутовий дискурс належить до неінституційних (непублічних), особистісно зорієнтованих [Руснак 2009: 23]. Наразі можна говорити про студіювання проблем, пов'язаних із науковим обґрунтуванням основних ознак діалектного тексту й діалектного дискурсу та їх дефініцією. Так, скажімо, до праць такого спрямування належить монографія Н. Руснак, яка зосередила свою увагу на системних, антропоцентричних і мисленневих категоріях діалектного тексту, з'ясувала когнітивні виміри текстів буковинських говірок, виявила граматичну й дискурсивну структури діалектного тексту, що уможливило актуалізацію функційно-семантичних і прагматично-інтенційних рис досліджуваної мовної субстанції в умовах комунікативної діяльності. У подальшому, імовірно, необхідно здійснити такі дослідження на матеріалі інших говірок української мови, а також реалізувати зіставне вивчення текстів, записаних у різних ареалах, з метою виділення рис, які споріднюють діалекти, і відмінностей, які їх диференціюють.

Привертає увагу науковців і те, що діалектний текст позначений і загальноновживаними рисами місцевої говірки, які можна назвати зузальними, і okazіональними. Прикметник okazіональний у довідковій літературі тлумачать так: той, що не відповідає загальноприйнятому вживанню, має індивідуальний характер, зумовлений специфічним контекстом [Ганич, Олійник: 165], принагідний, випадковий [СУМ V: 659]. Г. Аркушин розглядає діалектні okazіоналізми з урахуванням особливостей їхнього утворення. О. Селіванова okazіоналізмами називає мовні одиниці, які можна віднести до складу стилістичних неологізмів, створених авторами певного тексту, зазвичай вони не набувають поширення [Селіванова 2006: 424]. Ми схильні, услід за Л. Пустовіт, okazіоналізмами називати незвичні, здебільшого експресивно забарвлені слова, утворені з порушенням законів словотворення чи мовної норми, які існують лише в певному контексті [ЕУМ: 400]. Проте незвичними, випадковими можуть бути й форми слів чи їхній звуковий склад, що зближує ці одиниці з okazіоналізмами. Тому, на нашу думку, діалектними okazіональними слід уважати такі діалектні явища, які мають індивідуальний характер, зумовлені специфічним контекстом.

Говірка як система має чимало питомих диференційних рис, поширених у мовленні однієї мовної спільноти. Їх перелік і характер указують на спільні в багатьох випадках ознаки аналізованих говірок з іншими говорами української мови. Про це свідчать карти АУМ, які

передусім репрезентують системні риси фонетичної, морфологічної, лексичної й синтаксичної систем різних ареалів української мови, що, хоча й не є релевантними для певних ареалів, проте можуть набувати визначальних ознак у певних умовах.

Скажімо, повторення тих самих мовних одиниць в однакових умовах визначаємо як системні риси, вони переважно не створюють індивідуального характеру досліджуваних говірок, однак нерідко мають свої особливості. Ці риси відносимо до узуальних.

Так, серед явищ вокалізму, які властиві українським східнословобожанським говіркам, до системних належать такі: 1) рефлексія [*ě] континуантом [i] незалежно від наголосу й синтагматичного вияву, що є нормою літературної мови, переважає в північній частині середньонадніпрянського говору та південній лівобережно- й правобережнополіських говірок [АУМ I, к. 3; АУМ II, к. 11; АУМ III, I, к. 2]; 2) рефлексія [*o], [*e] в новому закритому складі континуантом [i], що є природним для більшості говірок південно-східного наріччя [АУМ I, к. 29, 30, 35, 36; АУМ II, к. 24, 25, 39, 31]; 3) уживання непалаталізованих приголосних перед [e] [АУМ III, I к. 5]; 4) реалізація ненаголошеного [e] у звукові [a] [АУМ III, I, к. 6]; 5) наявність повноголосних сполучень замість давніх *tort, *tolt, *tert, *telt; 6) уживання замість праслов'янського сполучення сонанта [л] із редукованим [ь] звукосполучення **ли** (*блиск*); 7) функціонування відповідно до давнього сполучення [р] із редукованим [ь] звукосполучення **ри** (*тривога, гриміти, кривавий*); 8) реалізація давнього [o] як [a] перед складом з наголошеним [a] (*багатий, качан*); 9) помірне наближення ненаголошеного [o] до [y] перед складом із наголошеним [y], [i]; 10) нечітка вимова голосних переднього ряду [e], [и] в ненаголошеній позиції; наближення ненаголошеного [e] до [и], а [и] до [e].

Диференціальною рисою українських східнословобожанських говірок залишається впродовж останніх 50-ти років співіснування дискретних, різносистемних звуковиявів відповідно до наголошеного й ненаголошеного [*ě], що охоплює говірки, розміщені в гирлі річок Красна, Біла, Айдар, Деркул, Комишна. Так, паралельно функціонують варіанти *б·і·да* – *бе·да*, *ц·і·лу·вати* – *цилу·вати*, *м·і·шок* – *ме·шок*, *м·і·рошник* – *ме·рошник* [Глуховцева 2005: 366 – 368]. Розвиток отримують варіанти з [e], перед яким пом'якшується попередній приголосний: *б·е·да*, *м·е·шок*, *хр'ен*, їх функціонування підтримуване відповідною вимовою в російській мові. Більшого поширення вони набувають у говірках, розміщених на правому березі Сіверського Дінця, де багато шахтарських містечок, селищ, міграція населення сильніша.

Вияви типу *бе·да*, *цилу·вати*, *ме·шок* відносимо до узуальних, але несистемних явищ, оскільки вони зафіксовані лише в окремих лексемах чи словоформах.

При функціонуванні [e], [o] в закритому та відкритому складах спостерігаємо домінування однієї звукової одиниці над іншою. З одного

боку, [i], що зазвичай виявляється в закритому складі, може бути наявним у словах, де для чергування [o] – [i], [e] – [i], а також (зрідка) інших звуків з [i] не було ніяких умов. Так, у прийменнику *без* [i] виявлено у 22 говірках у середині ХХ ст. та 47 говірках на початку ХХІ ст. [Глуховцева 2005: 369]. Функціонування [i] набуває гіперичного характеру в словах *'бер'іг* 'берег', *б'і'с:ов'існий*, *б'ін'з'інка* 'бензинка', *'буб'ін* 'бубен', *в'ін'бар* 'амбар', *земле'р'ійка* 'землерийка', *'з'ірно* 'зерно', *к'іс'ба* 'косовиця', *'перс'т'ін* 'перстень', *п'ід'б'ір* 'каблук', *с'т'ікло* 'скло' та ін.

Домінування [i] над звуковиявами [o], [e] полягає також у тому, що нерідко [i] поширюють і на відкритий склад, особливо замість [e]: *'погр'іб* – *'погр'іба*, *'ноп'іл* – *'ноп'ілу*, *ч'е'р'ін* – *ч'е'р'ін'і*, *'буб'ін* – *'буб'іна*, *'оч'ер'ід* – *'оч'ер'ід'і*, *'кор'ін* – *'кор'ін'а*, *с'іл* – *с'іл'і*.

З іншого боку, у коренях та суфіксах нерідко домінує [o], який не чергують з [i] в закритому складі: *Пет'роўна*, *Дави'доўна* (у 32 говірках з 57 обстежених), *воско'боїник*, *воско'боїн'а* (у двох говірках), *гор'боўка* 'потовщене місце на нитці', *зab'родч'ик* 'людина, яка пішла на заробітки', *зad'ворки* 'частина двора позад хати' (у 22 говірках із 104 досліджуваних), *'корч'ик* при паралельному *'к'ірч'ик* та ін.

Такі явища також відносимо до несистемних узуальних, оскільки їхнє повсюдне вживання, однак, не набуло закономірного характеру. Наразі можна говорити про актуальність систематизації гіперичних явищ та лексикографічну обробку цього матеріалу.

Оказіональні явища зазвичай виявлені в мовленні окремих діалектоносіїв чи в окремих говірках, іноді вживані повсюдно, але мають ознаки індивідуального творення. У такому разі можна говорити про оказіоналізми, характерні для однієї дискурсивної мовної особистості чи для мовної спільноти однієї говірки, або ж для сукупності говірок загалом.

У науковій літературі [Загнітко 2012 II: 324] виділено такі різновиди оказіоналізмів:

1) похідні, створені з порушенням умов творення за тією чи тією моделлю: *самість* (В. Стус), *ішляри* 'окуляри' (с. Булавинівка Новопокровського р-ну, Луганська обл.);

2) похідні, створені оказіональними способами: *завікониться* (Анатолій Яна); *нема немом* 'зовсім нічого нема' (засвідчено в 14 говірках Луганської області [Ужченко: 350]); *курляче лапшо* (*курляче лапшом*) 'відповідь-примовка на запитання „що?“' (зафіксовано в 11 н. пп. [Ужченко: 301]);

3) „надрозумові” слова: *кінакувати* (Володимир Підсуха); *кеді не кеді* (*кеді та кеді; кеді чи не кеді*) 'дуже повільно (йти, їхати, працювати)' (засвідчено у 18 східнословобожанських говірках [Ужченко: 240]);

4) похідні, створені за непродуктивними моделями: *взадуш*, *взасерце* (Олесь Медвідь), *не кумарся*, *не ковбась*, *не бикуй*, *не бамбуч* ‘дуже пихатий’ (с. Калмиківка Міловського р-ну, Луганська обл.);

5) слова, створені заміною одного звука іншим, пропуском звука чи вставленням його: *морота* замість *ворота* (Олександр Ялівець), *кумам через кумма* ‘стороння жінка, не родичка’ (засвідчено в 10 н. пп. Луганської обл. [Ужченко: 291]); *з'їхати з лузду* ‘утратити розум, стати божевільним’ (зафіксовано у 20 говірках [Ужченко: 311]). Отже, оказіональні діалектні явища можуть репрезентувати риси будь-якого мовного рівня й виконувати різноманітні функції.

Скажімо, для фонетичного рівня українських східнословобожанських говірок характерні звуки [з], [з'], що репрезентують фонemi /з/, /з'/. Проте їх функціональне навантаження невелике, воно певною мірою залежить від значення слова. У лексемах, пов'язаних із звуконаслідуванням, а також у словах, де згадані звуки виконують функцію емпатичного елемента, [з], [з'] збережені краще, в інших словах – помітна тенденція до заміни цих звуків на [з], [з'], яка однак не виключає паралельного функціонування лексем із звуковиявами [з], [з'] та [з], [з'] і в одному н. п. (*куку'рузу* [Сват: 72], *куку'рузу* [Сват: 75], інформанти – М. Заярна та О. Тарануха), і в мові одного діалектоносія (*з'воники*, *куку'рузу* [Староб: 36 – 38; інформант – Т. Сорока). Це відображено в прислів'ях: *Пузо – не дзеркало (зеркало), чим не напхнеш – не видно: хоч клоччя та вовна, аби кишка повна, Орю, підслухала: піду подзвоню (позвоню), Воно нужне / як сліпому дзеркало (зеркало)*. Нехарактерий для східнословобожанських говірок звук [з] засвідчено у виразі *п'яний як дзюдзя*, де [з] змінено на [з'] з метою надання вислову пейоративного значення. Так, у Словнику за редакцією Б. Грінченка засвідчено лексему *зюзя*, уживану в дитячому мовленні зі значенням ‘маленька комашка’ та у фразеологізмі *п'яний як зюзя* з незрозумілим значенням [СУМГ II: 190]. У Словнику В. Даля зафіксовано кілька похідних від дієслова *зюкать*, яке має кілька значень: ‘говорити’, ‘пити вино’, ‘бити, гамселити’. Серед похідних цього дієслова знаходимо й дериват *зюзя*, що може означати ‘мокрий’, ‘плакса’, ‘п'яний’ [Даль 1: 698]. Лексему *дзюзя*, ужиту в порівняльному звороті, ми схильні відносити до оказіональних діалектних явищ, зважаючи на її стилістичну функцію – бути носієм негативної конотації.

Ознак оказіоналізму можуть набувати загальноновживані слова, звуковий склад яких змінено зі спеціальною метою. Таке явище помічено в рефлексивах (їх ще називають характеристиками-складниками), у яких осмислено фонетичні риси говірок. Так, жителів с. Георгіївки Лутугинського р-ну (колишня назва – Коноплянівка), схильних до „акання”, характеризують так: *канаплянські кабили всі лажки пабили і палумиски; палучив чалавік палучку та купив дитині тарахтушку*. У цих висловленнях заміна [о] на [а] має виразне стилістичне спрямування, є засобом посилення мовної експресії.

Прикладом оказіонального діалектного явища можуть стати також окремі форми дієслова, виявлені в українських східнословобожанських говірках.

Як і в літературній мові, первинні значення особових дієслівних форм в українських східнословобожанських говірках пов'язані з розрізненням у процесі мовлення суб'єкта повідомлення, адресата повідомлення та об'єкта повідомлення. Тому форми першої особи пов'язують зміст дієслова з мовцем (тим, кому належить мовлення), у множині – з групою осіб, до яких мовець зараховує й себе; форми другої особи вказують на зв'язок змісту дієслова із співбесідником; форми третьої особи співвідносять зміст дієслова з якою-небудь особою чи предметом, які мовець не ототожнює ні з першою, ні з другою особою.

Значення особи може бути виражене двома способами – морфологічним та синтаксичним. Морфологічним способом особовість передають при вживанні форм теперішнього й майбутнього часу, а також форм наказового способу. Виразниками особових значень є особові закінчення дієслівного присудка: *Ну / 'камуру ж на'лагод'у / ну / п'лават' же ж не ў'м'ййу / на 'камуру 'л'ажу / і на се''реди'ну 'р'ічки 'випли'вайу / а 'Лон'ка Тка'ч'енко / друг м'ї / п'ід'ходе і 'каже / йа те''бе бац не''ре''кину / а йа ка'жу / не'' не''ре''ки'даї / йа п'лават' не ў'м'ййу / а в'ін 'каже / не об'ман'уй / йа те''бе не''ре''кину* (Записано від М'якоти Тамари Миколаївни, 1950 року народження, повна середня освіта, пенсіонерка, смт Біловодськ).

В українських східнословобожанських говірках функціонують варіантні особові форми, виявлені в окремих діалектоносіїв переважно чоловічої статі. Ці форми складаються з дієслова теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу будь-якої особової форми та інфінітива. Неозначена форма може додаватися також до форм минулого часу дійсного способу або до форм умовного способу. Імовірно, уживання таких складених (аналітичних) особових форм дієслів пов'язане з повільною манерою говорити, намаганням мовця розтлумачити, пояснити свою думку. Цю особливість мовлення, напевне, можна вважати індивідуальною особливістю діалектоносія, оскільки в інших мовців тієї ж говірки вона може не виявлятися. Отже, указані форми кваліфікуємо як оказіональні, зокрема: перша ос. одн. змог'ти з'можу; перша ос. мн. змог'ти з'може''м (о); друга ос. одн. змог'ти з'може''ш; друга ос. мн. змог'ти з'може''те; третя ос. одн. змог'ти з'може; третя ос. мн. змог'ти з'можут'.

Особове значення наведених форм нічим не відрізняється від узвичаєних значень їх варіантів, уживаних в усному та писемному мовленні: *Наро'диц'а наро'диц'а йа ў се''л'і Горо'диш'ч'і 'тис'ачу де''йй'цот т'риц'ат' 'с'омого 'року 'шостого 'марта // ну / так і прожи'ват' прожи'ваў ў се''л'і Горо'диш'ч'і // бат'ки моїї 'тоже ро'диц'а ро'дили'с'а ў се''л'і Горо'диш'ч'і і так прожи'ват' прожи'вали ў се''л'і // у 'бат'ка було 'дев'ат' душ д'і'теї // у 'мами*

було брат і се^уст^ра і о^{на} / т^ройе було // поже^нниц^а поже^нили^с,
во^{ни} у т^{ис}'ач^у де^уй^ацот т^{ри}ц^{ат}' шостому году // ну жит'
жи^ли б'ід^нен'ко / по / ў^с'акому // ўсе було у іїх^н'ому жит':і // у
т^{ис}'ачу де^уй^ацот сорок першому году бат'ко по^пасти по^паў на
в'і^ну / ми ос'тац^{'а} ос'тали^с' уд'вох / брат і йа //жит' жи^ли
б'ід^нен'ко / не^у було хати // пот'ім мати зр^обит' зр^обила хатку
со^ві б'і // с'тали ми жит' ут'р^ох //мама хо^дит' хо^дила на ро^боту // а
ми уд'вох ждат' ждали йі[']йі п'ід^м' хатойу // ка^жди^ї ден' хо^дит'
хо^дила на ро^боту // ми йі[']йі вигл'а^{'д}ат' ви^{'г}л'а^{'д}али / до^м
упра^{'л}'ац':а ўпра^{'л}'али^с'а / там то['] кури / то поро^{'с}'атка бу[']ли // ми
йіх упра^{'л}'ат' ўпра^{'л}'али // да^{'в}ат' да^{'в}ала['] мама на^{'р}'ад / по^{'л}от'
по^{'л}оли / там ос' приб'рат' при^{'б}'рали // у^{'в}еч'ер'і си^{'д}'ім' си^{'д}'іли /
вигл'а^{'д}ат' ви^{'г}л'а^{'д}али йі[']йі // при^{'х}одит' при^{'х}оди^{'л}а['] мама з ро^{'б}оти
/ при^{'н}осит' при^{'н}оси^{'л}а['] х^{'л}'іба // при^{'н}е^{'с}'ти при^{'н}е^{'с}'се ку^{'с}ок х^{'л}'іба і
нам по ку^{'с}оч'ку / а са^{'м}а диві^{'ц}'а / а са^{'м}а го^{'л}одна // брат п'і^{'т}и
п'і[']шоў у ш^{'к}олу / по^{'т}ом йа п'і^{'т}и п'і[']шоў ў ш^{'к}олу // помнит' помн'у у
ш^{'к}ол'і у^{'ч}иц':а у^{'ч}и^{'с}'а / ну йак о^{'б}ич'но / н'і го^{'ж}е і не по^{'г}ано // у
ш^{'к}ол'і було хоро^{'ш}о мен'і // при^{'х}одит' при^{'х}оди^{'ў} із ш^{'к}оли / ма^{'м}
ўс'е^{'д} да нас ўстр'е^{'ч}'ат' ўстр'е^{'ч}'ала / ўс'е^{'д} да була ра^{'д}а нам // ў
тому са^{'м}ому го^{'д}у т^{'ис}'ачу де^{'у}й^{'а}цот сорок с'омому при^{'ї}ти
при^{'ї}шоў бат'ко // ран'ше ми за^{'н}'ого полу^{'ч}'ат' полу^{'ч}'али / шч'о в'ін
безв'е^{'с}'т'і про^{'п}асти про^{'п}аў // (Записано від Кримцевого Василя
Яковича, 1937 року народження, освіта неповна середня, працював на
різних роботах, с. Городище, Біловодський район).

Форми з морфологічно-синтаксичним способом вираження
значення особи споріднені, імовірно, з тими, що вживаються у складних
реченнях зі сполучником йак^{'ш}о (йак'шо, йес'л'і), інфінітив у яких має
значення умови: Йак'шо ка^{'з}ат' про с'вал'бу / то ска^{'ж}у / шо 'ран'ше
'дуже ба^{'г}ато ўс'аких забоб^{'н}'іў до^{'д}ержували^{'с}'а (Записано від
Пронько Марії Трохимівни, 1935 року народження, с. Тишківка,
Новопсковський район). Можливо, форми дієслів з незвичним способом
вираження значення особи, поширені в східнословобожанських говірках,
виникли внаслідок стягування висловлювання: Йак'шо 'буду полу^{'ч}'ат' /
то полу^{'ч}'у ба^{'г}ато з'рошеї – Полу^{'ч}'ат' полу^{'ч}'у ба^{'г}ато з'рошеї. Проте
остаточні висновки про природу цих форм можна буде зробити, лише
залучивши до дослідження великі текстові матеріали з різних регіонів
України.

Функціональна активність описуваних форм у структурі говірки
невелика, оскільки вживані вони переважно в чоловіків середнього та
старшого віку в селах східного ареалу східнословобожанських говірок:
с. Городище, Литвинівка Біловодського району, с. Бондарівка, Сичівка
Марківського району, с. Морозівка, Великоцьк Міловського району. Цю
особливість діалектного мовлення не можна вважати рисою
східнословобожанських говірок, оскільки форми з морфолого-
синтаксичним способом вираження особи функціонують у структурі

говірки паралельно з формами, у яких особа виражена тільки морфологічно, згадувані форми є рисою ідіолекту окремих мовців: *'Р'іч'ка 'наша назі^евайец': 'а Ко'мишка / це то / шч'о порос'ти порос'ла коми'шом / в основ'ном бо'лото // не^ве^лич'ка р'іч'ушка / про'те 'доўг'іст' ій'ійі сто к'і'лометр'іў // начи'нац':а начи^енайец': 'а во'на із кол'хоза Х'рунзе / хот' / із Ми^еко'лайіўки / начи'нац':а начи^енайец':а там / стру'мок т'і'йейі 'р'іч'ки / ко'тора в'ід'т'іл'а те^кти те^че у Во'лоши^ено / це Рос'тоўс'койі 'облас'т'і / хот' і ўпа'дат' ўпа'да ў 'Деркул' / а то'д'і ўже 'поўнайа і'ти і'де із Мало'ч'айіўки / в'ідт'іл'а / з 'М'іл':ерова // три 'р'іч'ки ў 'куч'у / вот / і сти^екац':а сти^екайуц':а / вот / а 'н'іби доўжи^енойу в сто к'і'лометр'іў при^ем'ерно // у нас в Мо'роз'іўц'і / з'начит' / прот'і'кат' прот'і'кайе / вот / а з ... упа'дат' ўпа'даіе шч'е Гу'синка / іес'т' та'ка вот / р'і'чушка йак при^етока ій'ійі / 'тоже // а от'куда наз'ван'іе / наз'ван'іе 'видно од Гу'сина 'балка / гу'сеі ба'гато 'пастис'а 'паслос' / там тоі так і наз'ват' наз'вали Гу'с'інайа 'балка (Записано від Чалова Миколи Васильовича, 1938 року народження, пенсіонера, с. Морозівка, Міловський район).*

Виявлено також дієслівні форми, що мають частку *-то*: *ходю-то, ходиш-то, ходить-то, ходим-то*. Такі форми також властиві тільки окремим діалектоносіям і мають незвичні, нетипові ознаки.

Аналізуючи оказіональні діалектні явища, Г. Аркушин стверджує, що найчастіше вони поширені в прислів'ях та приказках, загадках [Аркушин 2000: 20]. І це не випадково, адже неолексеми тут виконують не лише називну функцію, а є засобом естетизації вислову, якої досягають завдяки римунанню, перенесенню смислового навантаження на новотвори, як-от: *Май – пхай, май – дбай, осінь – придбауха, зима – підберуха; Грамотний, та не дрюкований; Чи діжа здіжилась, чи хазяйка сказала; діжа, діжа, тобі віхтя і ножа?*

Є випадки, коли загальноживані форми слова можуть замінюватися оказіональними. Так, прислів'я *Біда бідака знайде, поки сонце зайде* має варіант *Біда бідука знайде, поки сонце зайде*, де вжито лексему *бідук* замість *бідак*.

Оказіоналізми зазвичай утворені від іменників чи дієслів. Зокрема, у прислів'ї *Сьогодні Митута ні дома ні тута* лексему *Митута* мотивують дієсловом *метатися*, а в народній байці про жінку, яка завжди не працювала на свята і не напряла собі полотна на сорочку (*Було б тобі та й не савити, і не варварити, і не андросити, та все на сорочку кундосити*) лексеми *бавити, варварити, андросити* утворені від іменників.

Показовими в плані змісту є неологізми, уживані в складі загадок, які зазвичай зберігають зв'язок із твірним словом, тобто мають прозору мотивацію й типову для певного етносу символіку, як-от: *Прибігла лепетя і сказала: житники, сідлайте вівсяників, наздоганяйте хурди-бурди, віднімайте штрики-брики, де лепетя – дитина, житники – хлібороби, вівсяники – коні, хурди-бурди – вовки, штрики-брики – вівці.*

Оказіоналізми можуть уживатися у складі фразеологічного звороту. Зокрема, у с. Горіхове (Попаснянський район, Луганська область) функціонують вирази: *ку'сюий, як гесе'наць* 'злий, сердитий, який боляче раниць (про людину)' (синонімічне до *кусючий, як муха в спасівку; кусючий, як комар*), а також *гесе'наць уку'сив (когось)* 'нервовий, перебуває в неврівноваженому стані', що відповідає загальноновживаному *гедзь укусив (напав), муха укусила, сіла муха на ніс, встати не на ту ногу*. Словом *гесенець* у говірці села називають комара. Старожили розповідали, що в роки Першої світової війни село зайняли німці. Серед них був один офіцер, який відзначався надзвичайною нетерпимістю й жорстокістю, і не лише по відношенню до селян, а й до своїх підлеглих однополчан. Родом він був із Гесена (Німеччина), через що його в селі прозвали *Гесенець*. Оскільки його злий характер можна було порівняти лише з кусючим комаром, то й комара почали називати *гесенцем*. У говірці суб'єкт порівняння, яким є сердита, зла людина, став співвідноситися з двома об'єктами – первісним – комаром, і вторинним – німецьким офіцером із Гесена. Ці два об'єкти мали спільну ознаку – були злими, жорстокими, тому й пройшла синонімічна заміна одного компонента порівняння іншим. Загалом у сферу порівняння в межах сталого вислову можуть потрапляти, як відомо, не тільки слова загальнонародного вжитку, а й локалізми, до яких і відносимо інновацію *гесенець* 'комар'.

Отже, узуальні та okazіональні діалектні явища становлять опозицію. Релевантними при цьому є такі ознаки, як уживання в мовленні всього ареалу чи функціонування в дискурсі однієї мовної спільноти або одного діалектоносія. Узуальні явища найчастіше нейтральні, їхні конотативні значення менше пов'язані з незвичним, індивідуальним їх використанням у тексті. Okазіональні явища є засобами експресивізації усного мовлення, їх уживання позначене індивідуальними рисами, текст, насичений okazіоналізмами, має особистісну орієнтованість. Такі одиниці усного мовлення потребують лексикографічної обробки, спеціальних пояснень і коментарів.

Література

Аркушин 2000 – Аркушин Г. Діалектні okazіоналізми: як вони виникають, де і скільки живуть / Г. Аркушин // Урок української. – 2000. – № 5. – С. 18 – 21; **Глуховцева 2005** – Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок: монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.; **Загнітко 2012** – Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – Т. 2. – 350 с.; **Руснак 2009** – Руснак Н. О. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок: монографія / Н. О. Руснак. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2009. – 448 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О.

Сучасна лінгвістика : термінол. енцикл. / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Джерела дослідження

АУМ – Атлас української мови : у 3 т. – Т. I. Полісся, Наддніпрянина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с.; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с.; Т. III. Слобожанщина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с.; **Ганич, Олійник** – Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.; **Даль** – Даль В. И. Толковий словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – 5-е изд., стер. – М. : Рус. яз. – Медиа; Дрофа, 2008. – Т. 1 – 4; **ЕУМ** – Українська мова : енцикл. / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – К. : Наук. думка, 2000. – 752 с.; **Сват** – Сватівщина : матеріали фольклор.-діалектол. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ : Осіріс, 1998. – 134 с.; **Староб** – Старобільщина : матеріали фолькл.-діалектол. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ, 2000. – 128 с.; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 5. – 1974. – 721 с.; **СУМГ** – Словарь української мови / збір. ред. журн. „Киевская старина”; упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – Т. 1 – 4. – К., 1907 – 1909; **Ужченко** – Ужченко В. Фразеологічний словник східнослобожанських та східностепових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – Вид. 6-е, допов. і переробл. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 20013. – 552 с.

Глуховцева К. Д. Узуальні та оказіональні діалектні явища в системі говірки

У статті доведено, що діалектний текст як розмовний діалектний побутовий дискурс позначений і загальноновживаними рисами місцевої говірки, які можна назвати узуальними (системними та несистемними), і оказіональними, якими зазвичай називають незвичні, здебільшого експресивно забарвлені слова, утворені з порушенням законів словотворення чи мовної норми, що існують лише в певному контексті. Проте незвичними, випадковими можуть бути й форми слів чи їхній звуковий склад, що зближує ці одиниці з оказіоналізмами. Тому діалектними оказіоналізмами слід уважати такі діалектні явища, які мають індивідуальний характер, зумовлені специфічним контекстом. Це можуть бути похідні, утворені з порушенням умов творення за тією чи тією ознакою, а також створені оказіональними способами чи за непродуктивними моделями. До оказіональних відносимо слова, утворені заміною одного звука іншим.

Оказіональні явища зазвичай виявлені в мовленні окремих діалектоносіїв чи в окремих говірках, іноді вживані повсюдно, але мають

ознаки індивідуального творення. У такому разі можна говорити про окказіоналізми, характерні для однієї дискурсивної мовної особистості чи для мовної спільноти однієї говірки, або ж для сукупності говірок загалом.

Оскільки укладання лексикографічних праць наразі здійснюють на текстовій основі, то постає питання лексикографічної репрезентації окказіональних мовних явищ, гіперизмів.

Ключові слова: діалектне явище, узуальний, окказіональний, гіперизми, рефлексиви.

Глуховцева Е. Д. Узуальные и окказиональные диалектные явления в системе говора

В статье доказано, что диалектный текст как разговорный диалектный бытовой дискурс имеет и общеупотребительные черты местного говора, которые можно назвать узуальными (системными и несистемными), и окказиональные, которыми называют непривычные экспрессивно-окрашенные слова, образованные с нарушением словообразования или языковой нормы. Однако непривычными, случайными могут быть и формы слов или их звуковой состав, что приближает эти единицы к окказиональным. Поэтому диалектными окказионализмами будем называть такие диалектные явления, которые имеют индивидуальный характер, обусловленный особым контекстом. Это могут быть производные, образованные с нарушением условий образования за тем или иным признаком, а также созданные окказиональными способами или по непродуктивным моделям слова. К окказиональным относим также лексемы, возникшие в результате замены одного звука другим.

Окказиональные явления как правило функционируют в речи отдельных диалектоносителей или в отдельных говорах, иногда их употребляют везде, но они имеют признаки индивидуального образования. В таком случае можно говорить об окказионализмах, которые характерны для одной дискурсивной языковой личности, для языкового сообщества одного говора или же для многих говоров.

Поскольку составление лексикографических работ в наше время осуществляют на текстовой основе, то возникает вопрос лексикографической репрезентации окказиональных речевых явлений, гиперизмов.

Ключевые слова: диалектные явления, узуальный, окказиональный, гиперизмы, рефлексивы.

Glukhovtseva K. D. Usual and occasional dialectal phenomenon in the system of dialect

In the article it has been proved that dialectal text as a colloquial dialectal everyday discourse is marked by common features of a local dialect, which can be called usual (systemic and non-systemic), and by occasional

ones, which are generally used to name expressively colored words formed with the violence of the word-formation rules or language norm and which exist only in a definite context. However, words forms as well as their sound structure can be unusual and casual, which make these units close to occasionalisms. Therefore under dialectal occasionalisms should be considered such dialectal phenomenon which have individual character and which are determined by specific context. These may be derivatives formed with the violation of formation conditions according to this or that characteristic, as well as ones formed by occasional means or according to non-productive models. Words formed with the substitution of one sound by another we refer to occasional words.

Occasional phenomenon generally found in speech of dialect speakers or particular dialects sometimes are used everywhere but they feature signs of individual formation. In this case we can speak about occasionalisms typical of one discursive personality or one dialect language community, or typical of all dialects in general.

Since compiling of lexicographic works is done on text basis, it raises a question of lexicographic representation of occasional language phenomenon, hyperisms.

Key words: dialectal phenomena, usual, occasional, hyperisms, reflexives.

Стаття надійшла до редакції 23.11.2013 р.

Прийнято до друку 27.12.2013 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.

О. Ю. Левенець (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2

**СЕМАНТИКО-ФУНКЦІЙНИЙ АСПЕКТ ПРИСЛІВНИКІВ
НА ПОЗНАЧЕННЯ ПАРАВЕРБАЛЬНИХ ДІЙ НАСТРОЮ
(на матеріалі українських східнослобожанських говірок)**

Позитивний та негативний настрої є проявами емоційного стану людини, вони пов'язані з переживанням неоднозначної, смішної, іронічної ситуації й супроводжувані низкою фізіологічних реакцій організму. Радісний настрій часто викликає сміх, який має різні форми вияву й, за описами психологів, передусім складається із мімічних рухів, подихів, уривчастих звуків. Сумний настрій виражає негативну оцінку будь-чого або кого-небудь, несхвалення, осуд, іронію чи презирство. Передаються позитивний і негативний настрої на письмі та в усному мовленні відповідними лексемами. Іноді та сама лексема, виявлена в усному мовленні, може репрезентувати обидва ці значення.